

ALEKSANDRA CHMIELIŃSKA*

MONIKA MODRZEJEWSKA-ŚWIGULSKA**

Od podejścia jakościowego do ilościowego. Droga badaczek w projektowaniu badań mieszanych

From qualitative to quantitative approach.

The researchers' way in designing mixed research

Sam prowadziłem tego typu badania (chodzi o badania jakościowe – A.Ch., M.M.-Ś.), ale był to wybór o charakterze praktycznym, a nie ideologicznym. Po prostu wiedziałem, jak się prowadzi takie badania, i znajdowałem w nich satysfakcję, więc podjąłem tę ścieżkę. Zawsze byłem jednak otwarty na możliwości związane z innymi metodami (dopóki nie próbowano mi ich wmuszać jako czegoś w rodzaju religijnych dogmatów) i chętnie przyglądałem się rezultatom własnej pracy z innych perspektyw badawczych, takich jak badania sondażowe czy modelowanie matematyczne

(Becker, 2018, s. 18)

Streszczenie

Artykuł zawiera opis procesu tworzenia projektu badań w strategii mieszanej. Autorki prezentują swoją drogę przejścia od metod jakościowych do ilościowych oraz swój pomysł ich twórczej integracji. Projekt badawczy opisany jest nie tylko od strony metodologicznej, ale zawiera także autorską koncepcję teoretyczną w postaci *Modelu re-decyzji życiowych*.

* Aleksandra, Chmielińska, Katedra Edukacji Artystycznej i Pedagogiki Twórczości, Uniwersytet Łódzki, Polska, e-mail: aleksandra.chmielinska@now.uni.lodz.pl, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2362-6546>.

** Monika Modrzejewska-Świgulska, Katedra Edukacji Artystycznej i Pedagogiki Twórczości, Uniwersytet Łódzki, Polska, e-mail: monika.modrzejewska@now.uni.lodz.pl, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3133-0443>.

Autorki podejmują wątki przełomowych zmian życiowych w kontekście samorealizacji, z punktu widzenia szeroko rozumianej psychologii humanistycznej, oraz tego, jak połączenie różnych typów danych sprzyja bardziej efektywnemu badaniu danego zjawiska. Intencją autorek jest inspirowanie do przełamywania własnych schematów naukowych oraz ukazanie wartościowości współpracy i zespołowości.

Słowa kluczowe:

projektowanie i realizacja badań mieszanych, podejście jakościowe, podejście psychometryczne, re-decyzje życiowe

Abstract

The article describes the process of designing a mixed strategy – from the qualitative approach to the quantitative approach. Important in this approach is the idea of integrating both research strategies, which is supposed to foster more effective cognition of the studied phenomenon. The authors describe the stages of the conducted qualitative research (theoretical assumptions, methods of collecting and analyzing empirical data) and the planned stages of quantitative research aimed at constructing a psychometric tool based on the cognitive effects of qualitative research. The article presents the results of qualitative research (the first stage of the mixed strategy) – the Model of Life Re-Decisions (four stages of self-relation) and Biographical Orders. The model depicts breakthrough life changes in the context of self-realization, from the perspective of broad humanistic psychology. The authors' intention is to draw attention to the value of teamwork and to inspire readers to break through research patterns (searching for new research solutions).

Keywords:

qualitative approach, design and implementation of mixed research, psychometric approach, life re-decisions, biographical orders

1. WPROWADZENIE

Niniejszy artykuł napisaliśmy z intencją podzielenia się doświadczeniem badawczym, polegającym na opisanu naszej drogi przejścia od jakościowego do ilościowego sposobu badań. Prezentujemy autorską próbę integracji dwóch strategii badawczych w przedstawionym dalej projekcie. Zaprezentowany mieszany model badań może być inspiracją dla młodych lub doświadczonych badaczy, którzy mają tendencję do stosowania w swojej karierze raczej metod jakościowych niż

ilościowych bądź przeciwnie. Nasz pomysł na stworzenie tego artykułu wynika także z osobistych spostrzeżeń, że każdy badacz/badaczka, stosując dane metody, kształtuje swoje „Ja naukowe”, które wiąże się z osobistym doświadczeniem i typem wykształcenia, założeniami filozoficznymi i światopoglądem ukierunkowującymi w sposób twórczy planowane badania czy wieloletnią socjalizacją w obrębie zespołu badawczego, który wywodzi się z danej „tradycji” badawczej. Z tego powodu przejście z jakościowego na ilościowy ogląd świata (lub odwrotnie) to nie tylko zmiana stosowanych metod, ale swoista transgresja badawcza – przekroczenie granic tworzonej przez lata tożsamości naukowej. To mówienie innym językiem, ale także przyjęcie innych sposobów poznawania i konstruowania świata swoich myśli. Szmidt (2010) proces nabywania kompetencji badawczych dzieli na dwa główne rodzaje:

- I) Transmisyjną socjalizację badawczą – młody badacz podlega głównie jednostronnemu przekazowi wiedzy o procesie badawczym, a kierunek ten wyznacza hierarchia akademicka. (...).
- II) Transgresyjną socjalizację badawczą – młody badacz zachęcony jest do podawania w wątpliwość dotychczasowych ustaleń i prawdziwości obowiązujących w dane dziedzinie teorii, do krytycznej analizy założeń i wniosków z badań, do poszukiwania nowych problemów i ich twórczego odkrywania. (...). (s. 188)

Zadawałyśmy sobie pytanie, co się stało, że po 10 latach prowadzonych indywidualnie i zespołowo badań jakościowych postanowiłyśmy pooglądać jakościowe ilustracje świata, które stworzymy, w soczewce ilościowej. Odpowiedzi odnajdujemy w naszej przyjaźni, zamiłowaniu do badań w atmosferze współpracy i dialogu, ciekawości odkrywania nowych możliwości przełamujących pewną monotonię pracy oraz dużym zaangażowaniu w ostatni prowadzony projekt, który zakończył się wspólną książką „W stronę samorealizacji. Re-decyzje życiowe kobiet” (Chmielińska, Modrzejewska-Świgulska, 2021). Opisany w niej autorski *Model Re-decyzji Życiowych*, w którym przedstawiamy cykl samorealizacji, okazał się na tyle trafny w obserwacjach doświadczeń życiowych kobiet, że postanowiłyśmy sprawdzić, czy okaże się pomocny w postaci testu psychologicznego. Zaczęłyśmy się zastanawiać, czy można zidentyfikować dominujący u danej osoby sposób podejmowania przełomowych decyzji życiowych oraz miejsce, które zajmuje aktualnie na drodze samorealizacji. Zdajemy sobie sprawę, że tu efektywność badań jakościowych się kończy.

Po drugie, nigdy wcześniej nie odważyłyśmy się sprawdzić, na ile nasze koncepcje, które wyłaniają się w perspektywie badań jakościowych, są uprawomoc-

nione w ostrym świetle pojęć i liczb badań ilościowych. Nasza ciekawość oraz spotkanie badacza/eksperta podejścia psychometrycznego zachęciły nas do wejścia na nową drogę badawczą, a w konsekwencji twórczego eksperymentowania, zarówno w kontekście efektów badawczych – przeobrażeń, jakie może przejść nasz *Model re-decyzji życiowych*, oraz w kontekście tożsamościowym – czyli spotkania się w różnicy „światów metodologicznych” – dwóch badaczek jakościowych i badacza ilościowego, a także sprawdzenia, co twórczego odkryjemy w tej różnicy o nas samych.

Artykuł złożony jest z czterech części. W pierwszej pokazujemy z metapoziomu całość naszej drogi badawczej w projekcie realizowanym od 2017 roku, z wykorzystaniem pomocnej terminologii tworzenia projektów badawczych w ujęciu mieszanym Johna W. Creswella (2013). W części drugiej opisujemy tę część drogi, którą już przeszliśmy w latach 2017–2021, czyli etapu badań jakościowych nad re-decyzjami życiowymi kobiet, które doprowadziły nas do wypracowania modelu teoretycznego i wydania wspomnianej wyżej publikacji (Chmieleńska, Modrzejewska-Świgulska, 2021). W części trzeciej dzielimy się naszymi planami o projekcie badawczym, który zamierzamy wdrożyć w realizację w kolejnych dwóch latach, tj. 2022–2023, w postaci badań ilościowych z wykorzystaniem opracowanego modelu teoretycznego. W części ostatniej przekierowujemy naszą uwagę na uwarunkowania zewnętrzne naszych badań i chcemy uwzględnić kontekst – zmiany w ocenie i wymaganiach względem pracowników naukowych, które miały znaczący – ambiwalentny – wpływ na kształt naszej drogi zawodowej.

2. DROGA BADACZEK, CZYLI TWÓRCZA INTEGRACJA BADAŃ JAKOŚCIOWYCH I ILOŚCIOWYCH – REFLEKSJA Z METAPOZIOMU

Coraz częściej podejmuje się dyskusję nad metodologiami mieszanymi oraz podkreśla sens łączenia badań jakościowych i ilościowych. Refleksyjne korzystanie z podejść mieszanych może przyczynić się do przewycięzania „ostrego podziału na badania ilościowe i jakościowe” (Flick 2011: 154), a w konsekwencji traktowania podejść jako komplementarne. W literaturze znajdziemy różne koncepcje łączenia badań jakościowych i ilościowych (zob. Bauman, 2010; Flick, 2011; Creswell, 2013, Pasikowski, 2014).

W naszym badaniach wykorzystujemy propozycję Creswella (2013), który wyróżnia trzy typy projektów badawczych: jakościowy, ilościowy oraz mieszany. Podejście mieszane, któremu chcemy się przyjrzeć z większą uwagą w tym artykule, zakłada, że badania jakościowe i ilościowe nie wykluczają się, nie należy

traktować ich jako przeciwnych, a bardziej jako punkty krańcowe pewnego kontinuum myślenia o badaniu rzeczywistości. Podejście mieszane znajdowałoby się zgodnie z tym pośrodku, ponieważ łączy w sobie formy jakościowe i ilościowe. Naszym zdaniem nie jest jednak wyłącznie gromadzeniem i analizowaniem dwóch rodzajów danych, ale ich twórczą integracją w projekcie badawczym, wynikającą z przyjętych założeń filozoficznych. „Polega na połączeniu obu ujęć łącznie w sposób bardziej efektywny niż każdego z nich z osobna” (Creswell, 2013, s. 30). Idea łączenia różnych metod pojawiła się w roku 1959, zastosowali ją Campbell i Fisk w badaniu trafności identyfikacji cech psychicznych. Od lat 90. mieszanie metod wykorzystywano nie tylko do poszukiwania prostej zbieżności pomiędzy danymi ilościowymi i jakościowymi, lecz do integrowania różnych danych w jedną całość (Creswell, 2013). Flick (2011) dokonuje przeglądu koncepcji i przykładów tworzenia zintegrowanych projektów badawczych. Naszym zdaniem strategia łączenia podejść badawczych służy nie tylko prostemu wymieszaniu zgromadzonych danych, ale poszerzeniu perspektywy i uelastycznieniu oglądu badanego fragmentu rzeczywistości. Zdaniem Teresy Bauman (2021: 94) jakościowo-ilościowe badania

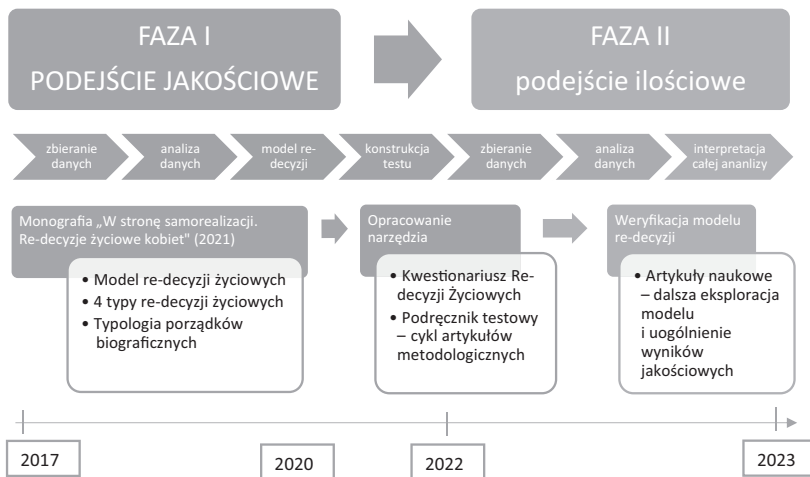
dążą do uogólnień (generalizacji) po to, aby tworzyć wiedzę naukową, czyli w miarę pewną, aby tworzyć modele rzeczywistości, aby dostrzegać znaczące powszechnie występujące zjawiska, trendy, a by dostrzegać kierunki i natężenie zjawisk, procesów. A w efekcie, aby wyniki tych badań jak najlepiej opisywały świat i aby dzięki nim można było sprawnie w tym świecie działać. Dzięki tym własnościom mają swoją znaczącą moc aplikacyjną (s. 94).

W przypadku naszych badań zastosowałyśmy **procedurę sekwencyjną badania mieszanego**, która umożliwia poprzez zastosowanie jednej metodologii uzupełnienie wyników uzyskanych inną metodologią. W planowaniu procedury badawczej wzięłyśmy pod uwagę następujące aspekty, wyróżnione przez Creswella jako zasadnicze: (1) rozplanowanie w czasie pozyskiwania danych jakościowych i ilościowych, (2) ustalenie priorytetu, (3) mieszanie danych, (4) perspektywa teoretyczna. Wyznaczają one strukturę tej części artykułu.

2.1. ROZPLANOWANIE W CZASIE

Prezentowany projekt składa się z dwóch części a pozyskiwanie danych jakościowych i ilościowych odbywa się sekwencyjnie, czyli fazami. Ważnym aspektem do rozważenia w trakcie badań mieszanych jest ustalenie kolejności zbierania danych. W przypadku naszych badań kolejność podyktowana była naszymi kom-

petencjami – jako wieloletnich badaczek jakościowych – pedagogiki i pedagogiki-psycholożki. Dlatego strategią, która wydała nam się najbardziej odpowiednia, jest **sekwencyjna strategia eksploracyjna dwufazowa**. W fazie I są oddzielnie gromadzone i analizowane dane jakościowe. W fazie II, na podbudowie wyników z fazy I, przeszliśmy do gromadzenia i analizowania danych ilościowych. Naszą drogę przedstawiamy poglądowo na Rysunku 1, uwzględniając perspektywę czasową i efekty naszej pracy.

Rys. 1. Autorska strategia badawcza w oparciu o sekwencyjny schemat eksploracyjny
Źródło: opracowanie własne na podstawie Creswell (2013, s. 225).

Faza I – zbieranie i analiza danych jakościowych. Strategia eksploracyjna zakłada rozpoczęcie badań od metod jakościowych, w naszym przypadku od badań biograficznych, obejmujących szczegółową eksplorację 11 jednostkowych przypadków kobiet dobranych celowo, według interesującej nas właściwości. Na podstawie zebranych danych jakościowych opracowałyśmy w pełni kompleksową ramę koncepcyjno-analityczną, tj. *Model re-decyzji życiowych* – obejmujący cztery typy re-decyzji, składających się na cykl samorealizacji kobiet oraz typologię porządków biograficznych, opisujących różne jakościowo kierunki rozwojowe w biografiami badanych kobiet. Efektem badań jakościowych z fazy I jest monografia, w której podejmujemy całościowo wątki zmian rozwojowych w kontekście samorealizacji kobiet, z punktu widzenia szeroko rozumianej psychologii humanistycznej (Chmielińska, Modrzejewska-Świgulska, 2021). Bardziej szczegółowy opis tego etapu badań znajduje się w kolejnej – drugiej części artykułu opisującej zrealizowane badania.

Faza II – zbieranie i analiza danych ilościowych. Badania ilościowe obejmują stworzenie i walidacja Kwestionariusza Re-decyzji Życiowych, przeprowadzenie badania kwestionariuszem na reprezentatywnej próbie, a następnie na tej podstawie ponowną eksplorację i weryfikację Modelu re-decyzji. Jako efekt fazy II planujemy trzy artykuły naukowe o charakterze metodologicznym oraz w dalszej perspektywie stworzenie podręcznika statystycznego do Kwestionariusza Re-decyzji Życiowych. Szerzej przedstawiamy etap badań ilościowych w części trzeciej artykułu.

2.2. USTALENIE PRIORYTETU

Kolejnym ważnym czynnikiem w ujęciu Creswella (2013) jest ustalenie hierarchii ważności pod kątem wybranych danych. W naszej pracy badawczej priorytet wyznacza kolejność faz. Faza I i dane jakościowe (stąd duże litery na Rys. 1) wyznaczają kierunek dalszych badań. Wpływ na to mają nasze wieloletnie zainteresowania jako badaczek jakościowych oraz to, na czym zależy nam najbardziej, a konkretnie – dane ilościowe w fazie II mają służyć przede wszystkim wsparciu i dalszej eksploracji autorskiego Modelu re-decyzji życiowych opublikowanego w naszej książce.

Sekwencyjna strategia eksploracyjna, w naszym przypadku, jest trafna również z tego powodu, że kontynuacja badań nad modelem wymaga adekwatnego do niego narzędzia. Żadne z istniejących nie odpowiada na potrzeby naszej koncepcji re-decyzji życiowej. Ponadto naszym celem jest także uogólnienie wyników na reprezentatywną próbę. Badania jakościowe w fazie I prowadzone były w oparciu o doświadczenie kobiet, planujemy rozszerzyć badania na populację zarówno kobiet, jak i mężczyzn, w przedziale wiekowym od 30 do 60 lat.

2.3. MIESZANIE DANYCH

W dalszej kolejności projektowania badań mieszanych Creswell zadaje dwa pytania: „*Kiedy w badaniu mieszanym następuje mieszanie? I jak się ono odbywa?*” (Creswell, 2013, s. 223). W naszym przypadku nie polega ono ani na scaleniu danych, ani pełnym zachowaniu ich odrębności. Most pomiędzy danymi jakościowymi a ilościowymi tworzymy na etapie konstrukcji Kwestionariusza Re-decyzji Życiowych, w którym chcemy testować określone elementy modelu teoretycznego, wyłonionego w I fazie, a ściślej cztery typy re-decyzji życiowych, których opis jakościowy posłuży nam do stworzenia puli pozycji – twierdzeń w kwestionariuszu. Następnie ilościowa analiza danych z Kwestionariusza i otrzymane wyniki z fazy II posłużą do interpretacji całej analizy w postaci rozwinięcia i ponownej

weryfikacji wyjściowego Modelu re-decyzji życiowych. Mamy nadzieję, że będzie on podlegał dalszym ciekawym przeobrażeniom w miarę uzyskiwania nowych wyników w badaniach ilościowych.

2.4. PERSPEKTYWA TEORETYCZNA

Ostatnim czynnikiem w projektowaniu badań mieszanych jest pytanie o ogólne podłoże teoretyczne (Creswell, 2013). Wykorzystujemy jedną z kilku przedstawionych możliwości. Nasza perspektywa teoretyczna jest wątkiem przewodnim badania jakościowego, formułujemy ją wprost w I części projektu. Istotne dla naszego myślenia o biograficznych procesach re-decyzyjnych są współczesne koncepcje zmian społecznych, określane w socjologii teoriami podmiotowości, działania podmiotowego lub podmiotowego sprawstwa (Giddens, 2001, 2007; Sztompka, 2007, 2010, 2016; Wielecki, 2003; Iwińska 2015; Cichocki, 2003; Lalak, 2010; Ostaszewska, 2018; Novikowa, 2018). Postrzeganie człowieka w tych koncepcjach zbiega się z założeniami bliskich nam nurtów humanistycznych w psychologii i pedagogice, gdzie dostrzega się potencjał transformacyjny i sprawczy w działaniach człowieka. Stąd bezpośrednie inspiracje i teoretyczne umocowania naszych badań stanowią założenia psychologii humanistycznej (Maslow, 2004, 2009; Rogers, 2012, 2014).

Przyjęta perspektywa teoretyczna wpływa na naszą pozycję wobec badanych zagadnień (poprzez akcentowanie ludzkiej podmiotowości i sprawstwa, autonomii, wolnej woli, kontekstualności życia i dokonywanych wyborów), wskazuje ogólną orientację, która kształtuje typ pytań badawczych, dobór uczestników, sposób zbierania danych oraz wnioski płynące z badania. Zastosowanie teorii w naszym projekcie badań mieszanych ma więc charakter dedukcyjny. W fazie I badania wychodzimy od określonej perspektywy teoretycznej, punkt wyjścia do części II projektu stanowi zaś Model re-decyzji – jako teoretyczne uogólnienie badań z części I, który następnie podlega testowaniu i weryfikacji, w badaniach ilościowych.

W kolejnej części opisujemy drogę badawczą, którą przeszliśmy w fazie I – badań jakościowych prowadzonych w latach 2017–2020.

3. „DROGA ZA NAMI” – I FAZA BADANIA – ZBIERANIE I ANALIZA DANYCH JAKOŚCIOWYCH

Realizowanie badań w podejściu jakościowym wiąże się z koniecznością wypracowania autorskiej metodyki postępowania badawczego w myśl zasady *dociekań*

naturalistycznych określonych przez Denzina i Lincolna (2009) „paradygmatem wyboru”. Nie ma bowiem w podejściu jakościowym uniwersalnych rozwiązań, które sprawdzają się nawet w „podobnych” kontekstach badawczych, ważna jest kreatywność metodologiczna oparta na wiedzy i doświadczeniu badacza (Kubinowski, 2013; Kara, 2015; Szmidt, 2018). Istotnym elementem warsztatu badacza jest więc wypracowanie sposobu postępowania adekwatnego do swojego przedmiotu i celu badań, w oparciu o ogólne założenia ontologiczne i epistemologiczne badań jakościowych (Urbaniak-Zajac, 2011). Dlatego przyjęty przez nas schemat postępowania/plan badawczy – gromadzenia i analizy danych empirycznych – odwoływał się do konstytutywnych cech badań jakościowych, takich jak: idiomatyczność (zglobianie istoty badanego fenomenu na każdym etapie badań), kontekstualność (uwzględnienie różnorodnych kontekstów, w które uwikłany jest cały proces badawczy) oraz adekwatność (dobranie metod badawczych odpowiednich do istoty przedmiotu oraz kontekstu prowadzonych badań) (Kubinowski, 2010).

W celu zachowania wymogu transparentności w opisach i raportach z projektów badawczych prezentujemy poniżej autorski schemat badawczy, na który składają się: sposoby gromadzenia i analizy danych, kryteria doboru próby oraz efekty poznawcze dotychczasowych badań (por. Pasikowski, 2014). Punktem wyjścia dla procesu badawczego były nasze doświadczenia biograficzne, znalazłyśmy się w podobnym miejscu życiowym, który wiązał się z potrzebą dookreślenia satysfakcjonujących nas obszarów aktywności zawodowej. Mówiąc inaczej, byliśmy w procesie podejmowania istotnych decyzji związanych z życiem zawodowym, odpowiadałyśmy sobie na pytania, jak ma wyglądać nasza przyszłość zawodowa, czego pragniemy oraz co ma dla nas znaczenie „sensotwórcze”. „Problem – jak piszą Lofland, Snow, Anderson, Lofland (2009) – który badacz zamierza studiować w terenie, może wyrosnąć z jakiegokolwiek aspektu jego aktualnej lub przeszłej biografii, a także z położenia życiowego – przynależności etnicznej, płci kulturowej (*gender*), orientacji seksualnej, dawnych doświadczeń lub tożsamości, miejsca zamieszkania, zwyczajów rodzinnych, pochodzenia klasowego, religii oraz wielu innych” (s. 32).

Takie było osobiste tło procesu projektowania badań. Z kolei kontekst instytucjonalny zmotywował nas do sprecyzowania tematu, a w konsekwencji naszkicowania metodyki badawczej. Otrzymałyśmy bowiem dziekański grant badawczy, który finansował dojazdy do narratorek oraz transkrypcję wywiadów, co przyspieszyło proces analizy pozyskanych materiałów empirycznych.

3.1. ZBIERANIE DANYCH JAKOŚCIOWYCH

Celem naszych badań była rekonstrukcja procesów biograficznych prowadzących do istotnych zmian życiowych wraz z ich kontekstem społeczno-kulturowym. Założyliśmy, że biografie i autobiografie są refleksyjnym (narracyjnym) rozumieniem własnej historii życia, a nie tylko przyczynowym następstwem zdarzeń. Chcieliśmy badać relacyjność sfery prywatnej oraz zawodowej, czyli heterogeniczność procesów biograficznych (por. Bogusławki, Modrzejewska-Świgulska, 2011). Powyższe założenia wymagały adekwatnych sposobów zbierania danych empirycznych, które umożliwiłyby poznanie perspektywy i systemu znaczeń rozmówcy, a w konsekwencji budowanie teorii ugruntowanej w danych biograficznych. Zdecydowaliśmy się na dwie techniki badawcze: główną – tematyczny wywiad narracyjny i uzupełniającą – *Linię życia*. Sekwencja zastosowanego wywiadu przebiegała podobnie jak w metodzie Schützego czy podejściu Gabriele Rosenthal (2012). Etapy przeprowadzanych przez nas wywiadów wyglądały więc następująco (por. Urbaniak-Zajac, Kos, 2013; Kvale, 2010; Kaufman, 2010; Rosenthal, 2012):

- a. **Etap wprowadzający** – wyjaśnialiśmy cel badań oraz jak będzie przebiegało spotkanie: wywiad i praca z techniką – *Linia życia*;
- b. **Etap stymulacji do opowiadania** – czytaliśmy wstępną dyspozycję do wywiadu (zachętę do opowiadania);
- c. **Etap głównej narracji** – aktywnie słuchaliśmy rozmówców, bez interwencji, czyli próśb o doprecyzowanie wątków. Kiedy było coś niejasne i uznaliśmy, że warto o to dopytać, sporządzaliśmy bez konsultowania się notatki;
- d. **Etap zadawania pytań** – zadawaliśmy dwa typy pytań: wewnętrznych – odnoszących się do tego, co opowiedział rozmówca, sporządzonych przez nas notatek podczas słuchania (formułowałyśmy pytania typu *Wspomniałaś o..., Mogłabyś powiedzieć więcej o...*) oraz pytań zewnętrznych (odnoszących się do interesującego nas tematu zmian życiowych, czyli celu badawczego).
- e. **Etap końcowy (small talk)** – prowadziłyśmy luźną rozmowę przed drugą częścią wywiadu i pracą z *Linią życia*.

Druga technika gromadzenia danych – *Linia życia* – miała charakter uzupełniający i porządkujący. Polegała na odznaczeniu na osi czasu wieku narratorek oraz momentów/zdarzeń uznanych przez narratorkę za znaczące dla jej biografii. Rozmowa podczas pracy z *Linią życia* przebiegała w oparciu o wcześniej ustalone pytania. Chcieliśmy m.in. pozyskać dane wolne od interpretacji rozmówców (np. dane dotyczące edukacji, dat, zmian miejsca zamieszkania, zmian miejsca

pracy, przekwalifikowania zawodowego itp.). Opowieść o życiu powstająca podczas wywiadu, jak przyjmuje się w badaniach narracyjno-biograficznych, jest improwizowana i spontaniczna, ale pozostaje w zgodności z przebiegiem rzeczywistych zdarzeń (homologia pomiędzy wywiadem a przebiegiem życia). Z kolei *Linia życia* pomyślana została jako narzędzie ułatwiające odtwarzanie chronologii wydarzeń (przed i po). Zastosowane techniki ułatwiały poszukiwania relacji pomiędzy tym, co indywidualne oraz zbiorowe, czyli uwzględniała pracę na dwóch osiach czasowych – biograficznej i historycznej (zob. Chmielińska, Modrzejewska-Świgulska, 2020a, b; 2021).

3.2. UCZESTNICZKI BADAŃ

Inspiracją do rozpoczęcia badań był artykuł zamieszczony w poczytnym czasopiśmie kobiecym, w którym to zaprezentowane zostały krótkie sylwetki kobiet deklarujących dokonanie istotnych zmian życiowych. Bohaterki artykułu wspominały, że „wymyśliły sobie życie na nowo”, „podążają własną drogą”, „zmieniły znacząco swoje życie”, „podjęły decyzje, które zmieniły kształt ich dotychczasowego życia”. Postanowiłyśmy dotrzeć do bohaterek artykułu. Chciałyśmy, aby ich narracje o życiu umożliwiły opisanie procesów biograficznych dynamizujących znaczące zmiany życiowe, nazywane przez nas re-decyzjami życiowymi (Flick, 2010). Przyjęłyśmy następujące kryteria doboru narratorek: 1. wiek – ukończenie 30. roku życia, bowiem – w oparciu o fazy rozwojowe człowieka dorosłego – osoby w tym wieku osiągają pełnię sił fizycznych i psychicznych, które umożliwiają niezależność ekonomiczną i odpowiedzialne wypełnianie obowiązków rodzinnych i zawodowych; 2. ważna zmiana życiowa (stwierdzona subiektywnie – osobista deklaracja kobiet, że dokonały istotnej zmiany życiowej oraz obiektywnie – w wyniku zebranych faktów na temat narratorek). Ostatecznie w badaniach wzięło udział 11 Polek oraz jedna Turczynka, w wieku od 35. roku życia do 70. roku życia. Osiem narratorek było bohaterkami artykułu w czasopiśmie, o czym wspominały powyżej. Kolejne cztery rozmówczynie dobrane zostały na zasadzie kuli śnieżkowej (nominowania), to znaczy polecane zostały nam jako osoby, które dokonały znaczącej zmiany życiowej (Chmielińska, Modrzejewska-Świgulska 2020a, 2020b, 2021).

3.3. PROCEDURA ANALITYCZNA – „SPOTKANIE W RÓŻNICY” BADACZEK

Pracę analityczno-interpretacyjną realizowałyśmy symultanicznie wraz z prowadzeniem wywiadów, miało to również istotne znaczenie dla doprecyzowania wyjściowych celów badawczych. Aby zachować rzetelność i wiarygodność

prowadzonych analiz, wypracowałyśmy strategię współpracy w parze badawczej, którą określamy „spotkaniem w różnicy” . Obejmuje ona następujące etapy współpracy:

1. **Etap wyjściowy.** Właściwą pracę analityczno-interpretacyjną poprzedziła rozmowa z osobą odpowiedzialną za przygotowanie transkrypcji. Na tym etapie istotne było uzgodnienie formy i szczegółowości zapisu (intereso- wało nas bardziej co, niż jak jest opowiedziane, co miało znaczenie dla sposobu dokonywania transkrypcji).
2. **Etap pierwszy.** Pierwszy etap analizy treści wywiadów polegał na usta- leniu i doprecyzowaniu zasad kodowania transkrypcji, a w konsekwencji wspólnym zakodowaniu jednej transkrypcji wywiadu.
3. **Etap właściwy.** Podczas tego etapu przechodziłyśmy od pracy indywidu- alnej do pracy w parze badawczej, co nazywamy „spotkaniem w różnicy”. Głównym celem tego etapu było uwspólnianie różnych propozycji inter- pretacyjnych dwóch badaczek i wypracowanie poznawczych rezultatów badań, które będą komunikowane szerszemu odbiorcy. Praca indywidualna polegała na przygotowaniu szczegółowych przypadków, ich porównaniu, postawieniu hipotez związanych z procesami dokonywania zmian życio- wych (por. Denzin, 1990; Stake, 2009; Bertaux 2012; Rosenthal, 2012). W pracy analitycznej inspirowałyśmy się podejściem Daniela Bertaux (2012). Wspomniana strategia stosowana jest do poznawania opowieści o życiu (historii indywidualnych przypadków) zbieranych przy pomocy wywiadów narracyjnych. W rekonstruowaniu poszczególnych zdarzeń biograficznych uwzględniałyśmy więc cztery przenikające się konteksty: 1. osobowy (wiąże się on z opisami świata wewnętrznego narratorek, ich emocjonalnością i podmiotowością, za istotne uznałyśmy strategię radzenia sobie z sytuacjami losowymi oraz zachowania typowe i wpro- wadzane zmiany), 2. interpersonalny (związany ze *znaczącymi Innymi*, czyli osobami reorientującymi biografie kobiet, tj. osoby ze środowiska rodzinnego i zawodowego, nauczyciele, mistrzowie); 3. społeczny (defi- niowany poprzez pozycje, role, normy społeczne, oczekiwania względem zachowań danej osoby, posiadaną pracę); 4. historyczny związany z cza- sem globalnym (usytuowanie wydarzeń biograficznych w szerszym tle kulturowym).

Zaś zasadniczym celem pracy w parze badawczej była wspólna praca anali- tyczna. Polegała ona na testowaniu postawionych hipotez, porównaniu wniosków i ugruntowaniu ich w danych (np. często pojawiające się wypowiedzi, kontekst pojawienia się wątków) oraz sformułowaniu ogólnych wniosków ugruntowanych

w danych biograficznych (uogólnienie naturalistyczne) (Stake, 2009). Największą korzyścią ze wspólnej pracy interpretacyjnej było „spotkanie w różnicy”, wzajemne wzbogacanie, uzupełnienie i rozwijanie pomysłów interpretacyjnych (pogłębienie rozumienia zjawisk poprzez różnorodność ich odbioru przez dwie badaczki) oraz dbanie o rzetelność prowadzonych interpretacji. Tak naprawdę to schemat od pracy indywidualnej do pracy w parze badawczej pojawia się na każdym etapie naszej współpracy, nie tylko w trakcie prac analitycznych nad materiałem empirycznym. W taki sposób opracowujemy nasze nowe pomysły i intuicje badawcze, ich realizację, tak również zmieniamy kierunek naszej pracy, gdy zaproponowane rozwiązania w trakcie wdrażania wymagają przemyślenia na nowo.

Współpracujemy więc na trzech poziomach: 1. organizacyjnym (dotyczy m.in. planowania pracy w „parze badawczej”, podziału obowiązków związanych z przygotowaniem, edycją tekstu i wysłaniem ostatecznej jego wersji); 2. merytorycznym (dotyczy m.in. określenia i realizacji celów badawczych, przygotowania raportów z badań); 3. psychologicznym (dotyczy m.in. oczekiwań wobec siebie i drugiej strony, wyobrażeń dotyczących współpracy, obaw, zaufania i szacunku, to ten poziom w dużej mierze decyduje o powodzeniu realizowanego projektu). Tak pomyślana współpraca wymaga od nas dużego nakładu pracy, nie rzadko większego niż podczas pracy indywidualnej, bowiem polega na godzeniu i uwspólnianiu dwóch światów. Dlatego w kontekście naszego doświadczenia trudno nam zrozumieć idee dzielenia punktów (Chmielińska, Modrzejewska-Świągulska, 2020a, b; 2021).

W tabeli 1 prezentujemy skrótowy opis efektów naszych badań jakościowych (zob. Chmielińska, Modrzejewska-Świągulska, 2020a,b; 2021).

4. „DROGA PRZED NAMI” – II FAZA BADANIA – ZBIERANIE I ANALIZA DANYCH ILOŚCIOWYCH

Faza II obejmuje stworzenie narzędzia pomiaru i jego etapową walidację. Narzędzie nazwane zostało Kwestionariuszem Re-decyzji Życiowych. Ramą teoretyczną dla kwestionariusza jest autorski Model re-decyzji życiowych. Projektowane narzędzie psychometryczne będzie służyło do pomiaru gotowości i zdolności do wprowadzania zmian w różnych obszarach życia (zawodowym, osobistym). Planowany czas konstruowania i sprawdzania właściwości psychometrycznych narzędzia przewidziany został na 24 miesiące (lata 2022–2023). Badania walidacyjne nad Kwestionariuszem Re-decyzji Życiowych prowadzone będą w nurcie

Tabela 1. Efekty badań jakościowych

Narratorki/uczestniczki badań opowiadały nam o świadomie wybranych kierunkach życia i swoich pragnieniach o tym, aby wieść „nowe” życie w stosunku do ich dotychczasowego wzoru działania, odmienne od przekazów rodzinnych, doświadczeń kobiet z ich „rodu” czy pokolenia.

Nasze analizy materiału pozyskanego na drodze wywiadów narracyjnych oraz autorskiej techniki *Linia życia* doprowadziły nas do opracowania:

- **modelu re-decyzji**, w którym pokazujemy, jak przebiega proces zmiany sposobu samorealizacji kobiety;
- **trzech porządków biograficznych**, są one próbą uogólnienia procesów biograficznych doświadczanych w kontekście zmian życiowych.

W modelu re-decyzji życiowych opisujemy, jak przebiega cykl zmiany sposobu samorealizacji kobiety. Cykl ten obejmuje cztery etapy rozwojowe i tym samym cztery typy re-decyzji życiowych. Model składa się z przecięcia dwóch wymiarów, po których kobiety najczęściej poruszały się w swoich autonarracjach:

1. Pierwszy wymiar określamy jako Rozwój wielokierunkowy „wszecz” vs Rozwój jednokierunkowy „w głąb”. Obrazuje on indywidualne preferencje i dążenia związane z zapotrzebowaniem kobiety na rodzaj i ilość stymulacji/doświadczeń w zakresie rozwoju osobistego i zawodowego. Pokazuje dwa przeciwstawne sposoby ujawniania i realizowania własnego potencjału.
2. Drugi wymiar został przez nas nazwany (Nie)Swoim głosem vs Swoim głosem. Kategorią kluczową jest w nim pojęcie „głosu”, czyli tego, co i kogo kobiety mają na myśli, opowiadając o kluczowych decyzjach w swoim życiu. Dwa wyróżnione bieguny (*Nie*)*Swoim głosem* i *Swoim głosem* pozwalają na zestawienie z jednej strony głosu, który został społecznie skonstruowany na podstawie tego, co mówią Inni, a z drugiej – głosu, który kobieta słyszy jako swój własny. Konsekwencją tej wielogłosowości są dwa różne konteksty dla rozwoju kobiety.

Przecięcie dwóch opisanych wymiarów daje cztery etapy doświadczania siebie w procesie samorealizacji wraz z przypisaniem typu re-decyzji charakterystycznego dla każdego z tych okresów:

Pierwszy etap cyklu zmiany sposobu samorealizacji – przejawia się w **re-decyzjach równoległych**. Wydają się one najmniej nasycone autonomią spośród wszystkich czterech wyróżnionych odmian re-decyzji, ale stanowią odkrywczy etap w rozwoju osobistym.

Drugi etap w procesie samorealizacji – to etap przemian na zasadzie **re-decyzji rozproszonych**. Rozpoczyna się w nim proces poszukiwania wewnętrznego głosu i kierowania się nim w podejmowaniu decyzji.

Trzeci etap samorealizacji – opiera się na **re-decyzjach skoncentrowanych**. Obrazuje on taką przemianę w życiu kobiety, w której pozwala ona sobie na wyjście ze starego porządku życia i wejście w zupełnie nowy obszar doświadczania siebie.

Czwarty etap samorealizacji – to czas **re-decyzji komplementarnych**. Na tym etapie rozwoju osobistego doświadczaną przez kobiety zmianą jest integracja wewnętrzna na dwóch poziomach: ja w relacji do nowej aktywności (pracy, stylu życia) oraz ja w relacji do innych – po dokonanej przemianie. Ważny jest tu okres przejściowy, który pozwala dojść do tego etapu wewnętrznej zgody pomiędzy tym, co we mnie a tym, co na zewnątrz.

Zróznicowany i wielowątkowy materiał empiryczny pozwolił wyróżnić trzy porządki biograficzne, które traktujemy rozwojowo, pojawiają się bowiem w różnych okresach i okolicznościach życia:

1. **Życie postrzegane jako „rozwijanie skrzydeł”**. Wyróżniony porządek obrazuje mające na celu realizację wybranej linii rozwojowej (cele, plany, projekty życiowe, marzenia), np. takich działań, jak: edukacja, przekwalifikowanie się, rozwijanie zainteresowań, realizowanie marzeń.
2. **Życie postrzegane jako „milowe kroki”**. Drugi zaproponowany porządek obrazuje życie złożone z różnych odrębnych od siebie okresów i okresu „przejścia”, który prowadzi do wieloaspektowych zmian życiowych.
3. **Życie postrzegane jako „deus ex machina”**. Zmiany życiowe mają tutaj charakter gwałtownie rozwiązanej „akcji życia” i rozpoczętej nowej drogi życia.

Efekty zrealizowanych badań szerzej opisujemy w książce oraz artykułach (Chmielińska, Modrzejewska-Świgulska, 2020a, 2020b, 2021a, 2020b).

Źródło: Chmielińska, Modrzejewska-Świgulska 2020a, 2020b, 2021.

Klasycznej Teorii Testów z wykorzystaniem łączonej strategii konstrukcji testu.

Plan badania przewiduje trzy etapy: (1) konstrukcję puli pozycji testu do narzędzia i wstępny pilotaż na próbie 50 osób; (2) stworzenie pierwotnej wersji testu i ustalenie własności psychometrycznych narzędzia; (3) opracowanie końcowej wersji testu i badanie trafności testu i stabilności czasowej. Badaniami objęta zostanie ostatecznie próba 400–600 osób – kobiet oraz mężczyzn, w wieku średniej dorosłości, tj. od 30. do 60. roku życia, zrekrutowana drogą elektroniczną.

Istotnym etapem zwińczającym obie fazy badań będzie weryfikacja wyjściowego modelu teoretycznego i rozwijanie teorii re-decyzji życiowych, na podstawie zgromadzonych danych ilościowych. Ten etap jest przed nami.

5. KONTEKST BADAŃ – „ILOŚCIOWA STRATEGIA AKADEMICKA”

Pisząc „strategia akademicka”, mamy na myśli to, co robi uczelnia, aby wesprzeć kadrę naukową i zmotywować do twórczości naukowej. Na pewno czynnikiem wspierającym zespołowe badania, w tym mieszane, wymagające współpracy różnych specjalistów, jest duży wybór grantów badawczych. Choć trzeba znaczącego wysiłku i ponawiania prób składania wniosków, to zdobycie środków na takie badania jest jak najbardziej możliwe. Czynnikiem utrudniającym, którego nie jesteśmy w stanie zrozumieć, jest zasada, obowiązująca do tej pory, podziału punktów między osoby będące w danej jednostce naukowej. Zasada ta w sposób oczywisty nie promuje współpracy i zespołowości w badaniach mieszanych, w których naturalnie potrzebujemy uczyć się od siebie nawzajem. Biorąc pod uwagę radykalne przedziały punktów w okresowej ocenie parametrycznej pracownika naukowo-dydaktycznego, korzystniej, z punktu widzenia systemu, pozostać w pracy indywidualnej i zdobywać kolejne punkty na swoje konto.

Mówiąc o strategii, chcemy uwzględnić i uwrażliwić nasze spostrzeżenie na wszechobecną parametryzację i punktację, które znalazły ilościowy i nieadekwatny, oszczędny w swych środkach, przelicznik punktów za naszą jakościową pracę twórczą, która nie powinna być tylko chłodną kalkulacją tego, ile artykułów i w jakich czasopismach będziemy publikować, z planowaniem na kilka lat do przodu. Z sentymentem wspominamy czasy, kiedy tworzyłyśmy, kierując się jedynie zainteresowaniami badawczymi, w spokoju, który zapewnia aurę i warunki do twórczej pracy, w porównaniu z warunkami, z którymi przyszło nam mierzyć się aktualnie. Piszemy to, gdyż na pracę pełną pasji i uważności nie ma czasu, ponieważ trzeba go poświęcić na sprawozdania i „biznesowe” planowanie rozkładu

czasopism, do których jeszcze nie mamy artykułów, a często nawet pomysłów. Praca na uczelni zmierza w kierunku wymyślania nauki pod potrzeby uzyskania odpowiedniej liczby punktów. Dlatego trzeba dużo siły woli, aby być w pracy „sercem”, a nie tylko „umysłem”.

W tych warunkach jedyną ostoją, w której można pielęgnować poczucie sensu pracy naukowej, jest właśnie zespół, współpraca i wzajemne uczenie i dzielenie się pomysłami – w przyjaźni, nie w strachu. My wybrałyśmy taką opcję, nawet jeżeli otrzymamy za nią o połowę mniej punktów.

Bibliografia

- Bauman, T. (2010). Poznawczy status danych jakościowych. W: J. Piekarski, D. Urbaniak-Zajac, K. Szmidt (red.), *Metodologiczne problemy tworzenia wiedzy w pedagogice. Oblicza akademickiej praktyki* (s. 91–105). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Becker, H.S. (2018). *Triki badawcze w socjologii. Jak w pełni wykorzystać potencjał badań społecznych*. Tłum. P. Tomanek.
- Bertaux, D. (2012). Analiza pojedynczych przypadków (*au cas par cas*). W: K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii* (s. 309–333). Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS.
- Bogusławski, M., Modrzejewska-Świgulska, M. (2011). Czy istnieje „profesjonalny” i „nieprofesjonalny” wymiar biografii? Rozważania na kanwie Opowieści autobiograficznej Michała Głowińskiego. Refleksja rozpisana na dwa głosy. W: M. Kafar (red.), *Biografie naukowe. Perspektywa transdyscyplinarna* (s. 127–150). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Cichocki, R. (2003). *Podmiotowość w społeczeństwie*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Creswell, J.,W. (2013). *Projektowanie badań naukowych. Metody jakościowe, ilościowe i mieszane*. Kraków: Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Chmielińska, A., Modrzejewska-Świgulska, M. (2020a). *W stronę samorealizacji. Re-decyzje życiowe kobiet*. Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego.
- Chmielińska, A., Modrzejewska-Świgulska, M. (2020b). Women’s Life (Re)decisions. Report from Biographical Narratives. *Przegląd Badań Edukacyjnych*, 30(1), 87–105.
- Chmielińska, A., Modrzejewska-Świgulska, M. (2021). Spreading one’s Wings, Milestones, Deus ex Machina: Self-creation as a Process of Changing Your Life with the Examples of Narrations Provided by Women. *Creativity. Theories – Research – Applications*, 8(2), 64–87.
- Denzin, N.K, Lincoln, Y. (2009). Wprowadzenie. Dziedzina i praktyka badań naukowych. W: N.K. Denzin, Y. Lincoln (red.). *Metody badań jakościowych* (s. 19–76). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Flick, U. (2011). *Jakość w badaniach jakościowych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Iwińska, K. (2015). *Być i działać w społeczeństwie. Dyskusje wokół teorii podmiotowego sprawstwa*, Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS.
- Kaufmann, J.-C. (2010). *Wywiad rozumiejący*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Kara, H. (2015). *Creative Research Method in the Social Science. A Practical Guide*. Bristol: Policy Press.
- Kubinowski, D. (2010). *Jakościowe badania pedagogiczne. Filozofia – Metodyka – Ewaluacja*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Kubinowski, D. (2013). *Idiomatyczność. Emergencja. Synergia. Rozwój badań jakościowych w pedagogice polskiej na przełomie XX i XXI wieku*. Lublin: Wydawnictwo Makmed.
- Kvale, S. (2010). *Prowadzenie wywiadów*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Lalak, D. (2010). *Życie jako biografia. Podejście biograficzne w perspektywie pedagogicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Lofland, J., Snow, D.A., Anderson, L., Lofland, L. (2009). *Analiza układów społecznych. Przewodnik metodologiczny po badaniach jakościowych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Maslow, A. (2004). *W stronę psychologii istnienia*. Warszawa: Dom Wydawniczy Rebis.
- Maslow, A. (2009). *Motywacja i osobowość*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Novikowa, K. (2018). Jednostka w społeczeństwie: procesy samoidentyfikacji w świetle współczesnych koncepcji tożsamości. *Journal of Modern Science*, 1(36), 41–66.
- Ostaszewska, A. (2018). *Proces kształtowania kobiecej podmiotowości. Pedagogiczne studium samorozwoju bellhooks*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Pasikowski, S. (2014). Kultura metodologiczna i raportowanie badań empirycznych publikowanych w wiodących czasopismach poświęconych zagadnieniom edukacji. *Kultura i Edukacja*, 2(102), 103–113.
- Rogers, C.R. (2012). *Sposób bycia*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Rogers, C.R. (2014). *O stawaniu się sobą*. Poznań: Dom Wydawniczy Rebis.
- Rosenthal, G. (2012). *Badania biograficzne*. W: K. Kaźmierska (red.), *Metoda biograficzna w socjologii* (s. 141–278). Kraków: Zakład Wydawniczy NOMOS.
- Szmidt, K.J. (2010). Geneza pytań problemowych w badaniach pedagogicznych: dziedziczenie, odkrycie, zredefiniowanie. W: J. Piekarski, D. Urbaniak-Zajac, K. Szmidt (red.), *Metodologiczne problemy tworzenia wiedzy w pedagogice. Oblicza akademickiej praktyki* (s. 175–189). Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Szmidt, K.J. (2018). Kreatywność metodologiczna w badaniach pedagogicznych *Przegląd Badań Edukacyjnych*, 139–158.
- Stake, R.E. (2009). *Jakościowe studium przypadku*. W: N.K. Denzin, Y.S. Lincoln, *Metody badań jakościowych*. Tłum. K. Podemski (s. 623–655). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Sztompka, P. (2007). *Socjologia*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Sztompka, P. (2010). *Socjologia zmian społecznych*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Sztompka, P. (2016). *Kapitał społeczny: teoria przestrzeni międzyludzkiej*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Urbaniak-Zajac D. (2011). *Biograficzna perspektywa badawcza*. W: E. Dubas, W. Świ-

talski (red.), *Uczenie się z (własnej) biografii* (s. 241–247). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Urbaniak-Zajac, D., Kos, E. (2013). *Badania jakościowe w pedagogice*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Wielecki, K. (2003). *Podmiotowość w dobie kryzysu postindustrializmu. Między indywidualizmem a kolektywizmem*. Warszawa: CEUW.